

Бу халкка (ўрта осиеликлар — туркистонликларга) иложи борича, мумкин қадар кўпроқ пахта эктириш, уларни тинимсиз ишлашга мажбур этиш керак, токи бу халкнинг бошқа нарсаларни ўйлашга, сиёсий воқеаларни англаб етишга бир зум ҳам вақти, хохиши қолмасин... Амир исёнкорларидан бирортаси ҳам асир олинмасин, қулга тушганларнинг ҳаммаси, хаттоки ярадорлар ҳам отиб ташлансин!... Биз хон билан эмас, балки халқ билан тўқнашдик. Уни бостириш осон бўлмади, Руслар Ўрта Осиёда бундай (Кўкондагидек) узок ва каттик қаршиликка дуч келмаган эдилар... Улуг рус подшохи бизга қўшни давлатларда хон ва халқ ўртасида низо чиқишига йўл қўймаслигига инончимиз қолди...

Фон Кауфман, Туркистон генерал-губернатори.
Гафлатда ётган халқни уйғотиш учун унинг тарихини уйғотмоқ керак.
Августин, илоҳиётчи.

Ҳеч бир миллат бошқа миллатларни эзишда давом этиб, ўзи озод бўлолмайди.
К. Маркс, Ф. Энгелс.

Туркистон мустамлакачиликнинг энг ёрқин намунасидир...
Золим капиталистлар Россияда бошқа халқларга жаллодлик ролини ўйнаган эски, қонли ва ифлос ўтмишни битиришимиз лозим. Биз бу ўтмишни тилка-тилка қилиб ташлаймиз. ор монархияси миллатларнинг эркин ва тенг ҳуқуқли бўлишига йўл қўймайди ва бундан ташқари Европада ва шунингдек Осиёда ваҳшийлик, йирткичлик ва реактсиянинг асосий таянчидир.
В. И. Ленин.

Чор Россияси ҳукуматини рус халқидан ажрата билмаган киши ёмон сиёсатдондир.
А. И. Герцин, ёзувчи.

Ўрта Осиё —рус тожидаги энг қимматбаҳо дур.
Вишнегородский, Россия империяси молия вазири.

Россиянинг келажаги Ўрта Осиёдан.
А. Горчаков, Россия ташқи ишлар вазири.

Тарих—ҳақиқат чироғи.
Сицрон.

Шарк билан алоқада Козогистон тасарруфи калит ва дарвоза хисобланади. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Козогистонни бўйсундириш ёки, ҳеч бўлмаса, у ерда Россия таъсирини ўтказиш зарур.

Петр II, Россия императори.

Руслар бу ерларга (Орта Осиёга) бир-икки кунга эмас, абадулабад келган. Энди оркага кайтиш йўк!

В. Перовский, Оренбург генерал-губернатори.

Биз каерни босиб олган бўлсак, ўша ерда оркамиздан буруксиб кора тутун кўтарилар эди...

Дорга осилган одамлар типирчилаб турганларида расмларини чизганман. Бир муллаваччани минорадан улоктириб юбордим.

В. Верещагин, Туркистон боскинида катнашган рус рассоми ва зобити.

Накл этишларича, подшо Петр II ўлими олдидан икки нарсани амалга ошира олмаганлиги учун армон билан кетаётганини айтган: Прут якинида 1711 йилдаги жангда Туркиядан енгилганлиги ва Бекович-Черкасскийнинг 1717 йилдаги Хивага харбий юриши тор-мор этилганлиги учун касос ололмаганлигига каттик афсус чеккан.

А. С. Пушкин, шоир.

Европага биз кашшок кариндош ва кул бўлиб келдик. Европа йўлларида шапкамизни тутиб тургандан кўра, ўзимизни Шаркка урганимиз афзал...

Россия ўзи учун Осиёни очса, икки юз йиллик танбаллик ва махмаданагарчиликдан кутулади. Агар Европада бизни татар деб билган бўлсалар, Осиёда бизни европалик деб танишади. Осиёни маданийлаштиришга киришсак, охир-окибатда бу бизнинг рухимизни кўтаради ва биз ўзимизнинг ким эканлигимизни англаб оламиз...

Биз ўзимиз ўз еримизда илмлар соҳасида чаласаводмиз. Осиёга кириб борсак, биз у ерларда арбоблар саналамиз, бизда мустакил иш юритиш руҳи уйғонади, биз уддабурон халк бўлиб қоламиз. Европада дум бўлгандан кўра, Осиёга бош бўлган афзал...

Ф. Достоевский, ёзувчи.

Эрталаб отам Туркистон урушидан кайтган бир юнкер билан гурунглашиб, унинг арок ичиш-ичмаслигини сўраб колди. У «ахён-ахёнда ичиб тураман», деб жавоб берди. «Нима учун ичасан?»—деб сўради отам. «Мана, масалан, генерал Скобелев бутун аҳолини (Кўктепа калъасида) кириб ташлаш керак бўлиб колганда аскарлар бундай килишдан бош тортдилар, киргинни амалга ошириш учун аскарларни ичкизиб, маст килишлари зарур бўлди», — деб жавоб килди юнкер.

Дадам бир неча кунгача буни унутолмай, хаммага хикоя килиб юрди.

Татьяна Сухотина — Толстая (Л. Н. Толстойнинг кизи, «Эсдаликлар»идан).

Ўлкани (1860-70-йилларда Ўрта Осиё ва Козогистонни) руслар эгаллагандан кейин аҳолининг ахволи кундан-кунга ёмонлашиб ва огирлашиб борди. Аҳолидан биз кўп нарсани талаб этмоқдамиз. Улардан солик йиғишда эса биз тобора юксакликка кўтарилмоқдамиз, лекин халкка нима килдик? Тошкентда ва турли комиссияларда айтилган сўзлардан бошқа халк хўжалиги учун биз ҳеч нарса килмадик.

Ч. Раевский, чор Россияси амалдори.

Биз энг аввало Ёйик дарёси оркасидан кўчиб келган казаклар (козоклар)ни муқимлаштиришимиз ва кора-киргизлар (киргизлар)нинг турли элатларини ўзимиз томонга оғдириб, сўнгра уларда кўконликларга қарши душманлик хислари уйғонишини кўллаб-қувватлаб туришимиз керак.

Г. Госфару, Сибир корпуси кумондони (1858 йил 12 октябрда император Александр II га йўллаган расмий таклифларидан).

Кўзголончилар (Дукчи Эшон бошлик 1898 йилдаги кўзголон) бизнинг уйқуда ётган 22 солдатимизни ўлдирганликлари учун бунинг хунига исёнчилардан 22000 кишига ўлим жазоси берилиб, 300 киши Сибир сурғунига ҳукм этилди. Кўзголончилар раҳбари Дукчи Эшон яшаган жой. — Мингтепа теп-текис килиниб, у ерга 200 оилали рус кишлоги қурилди...

Ислому ўз кийёфасида нуфузли бир кучдирки, у билан биз, руслар, узок даврларгача, муқаррар равишда ҳисоблашишга мажбурмиз..."

Буюк олампаох, Сиз бошқараётган хозирги буг ва электр асрида ҳамма миллий нифокларни текислайдиган, ўзаро низолардан кучланган умумий тинчлик гоёси ва бунга қандай қилиб бўлса ҳам интилиш чуқур мулоҳазали иш бўлур эди.

С. М. Духовский, Туркистон генерал-губернатори (Император Николай II га юборган ахборотномасидан).

Россия империяси Хива хонлигини босиб олиш учун Туркистон харбий округига 2873000 сўм. Оренбург харбий округига 200000 сўм, бошқа харажатлар учун шахсан генерал-губернатор Фон Кауфман ихтиёрига 400000 сўм пул ажратган эди. М. Трентев, рус харбий тарихчиси.

Шомил барча руслар ҳукмронлигига қарши қурашаётган пахлавондир.
Александр Дюма, ёзувчи.

Кимки ўзгалар юртига қилич ялангочлаб келса, билингки, ўша қилич зарбидан унинг ўзи махв этилгай.

Александр Невский, рус сарқардаси.

Бир минг сарт бир рус солдати этигининг пошнасига арзимади.
Иванов, Фаргона генерал-губернатори.

Генерал-губернатор Густав Госфортга Чўқан Валихоновни қирғиз (аслида козок) қийимида савдо қарвони билан Қашгарга юборишга маслаҳат бердим...

Гарбий Сибир губернатори кўмондони Густав Госфорт тажрибали ва жасур кўмондон сифатида Туркистон хонликлари билан харбий тўқнашувдан сира ҳам кўркмасди. Аммо генерал Петербург ҳокимияти олдидан ўз мансабидан ажралиб қолишдан жуда кўрқарди.

П. П. Семенов-Тяньшанский, сайёҳ ва олим.

Туркистон ўлкаси Россияга фойда келтириши мумкин бўлибгина қолмай, балки шундай

килишга мажбурдир. Бу фойдалар Россиянинг ўлкани истило килиш давридаги ҳамда курилиш ишларига кетган харажатларни коплаши керак.

Россия империяси харбий вазирлигининг 1906 йил март ойида граф Вите жаноблари номига йўллаган мактубидан.

Бухоро, Хива, Карши бозорларига назар ташлаб, рус савдоси кучли ривож топаётганига ишонч хосил килиш мумкин ва шуни муболагасиз айтиш мумкинки, бутун Ўрта Осиёда муайян бир рус буюми учрамайдиган бирорта хонадон, бирорта дўкон йўк.

Х. Вамбери, машхур сайёҳ ва тарихчи.

Осиёликлар Россияга олиб келаётган турли навли тўкима матоларни иккала хориждаги оддий халойик жуда хуш кўриб ишлатарди, чунки улар кийишга юмшак ва чидамли, шунинг учун давлатдаги армия учун жуда кўп холларда зарур бўлган каноп мато ўрнини босарди.

Кўконда ва бутун Кўкон давлатида пахта экини ва ипак курти бокиш учун тут дарахти тўлиб ётибди: хаммаёқда пахта экилган далалар кўзга ташланади, ундан кўконликлар мато тайёрлаб, бухороликлар билан рустоварларига — темир, кундуз, сандал, тўтиё, канцеляр уруги, денгиз мушуги, пўлат, мовут ва хоказоларга айирбошлайдилар. Филиппин Назаров («Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии» китобидан).

Рус кўшини 8000 кишидан иборат бўлиб, 70 дан ортик замбаракка эга эди. Йигирма кунлик камалдан кейин 1881 йилнинг 12 (24) январиди Кўктепа калъаси хужум билан ишгол этилди. Сўнг талон-торож килиш учун аскарлар ихтиёрига тўрт кун ташлаб кўйилди. Калъани камал килиш ва забт этиш чогида 600—800 киши халок бўлди. Ўрта Осиёдаги бошка жангларга киёсласак, руслар катта курбонлар эвазига галаба козонганини кўрамыз, ўлган ва ярадорларни бирга хисоблаганда, улар 1000 дан ортик одамни йўкотди.

В. В. Бартолд, шаркшунос олим.

Кўктепа жангида жон бераётган бир мулланинг: «8000 бегунох одамни ўлдирганинг учун виждон азобига колмайсанми?» — деб берган саволига генерал Скобелев юзсизлик билан: «Йўк! Талофат 80000 га етмаганига ачинаман!»—деб виждонсизларча жавоб берган.

Миллатни йўк килиш учун уни кириш шарт эмас, унинг маданиятнини, санъатини, тилини йўк килсанг бас, тез орада ўзи адои тамом бўлади...

Тўкилган хар томчи рус кони учун душман (ўрта осиеликлар) конини дарёдек окизаман.. Дунё славянларники, славянлар эса Россияники...

Очиги мен урушни яхши кўраман. Хар бир миллат ўз худудини табиий чегараларгача кенгайтириш ҳукукига эга ва бу конунийдир.

Биз, славянлар, албатта Босфор ва Дарданеллни эгаллашимиз зарур, акс холда хар қандай тарихий ахамиятимизни йўкотаимиз. Агар кўлимиз бу бўғозларгача етмаса, ерларимиз канчалик чексизлигига карамай, биз халок бўламиз.

Мен шуни кўриб, хис килиб турибман ва башорат килиб айтаманки, славянлар бир куни Германияни ейди. Немисларга асло токат кила олмайман...

М. Д. Скобелев, Фаргона генерал-губернатори.

Тарихий обидалар, осори-атикалар канчалик тез вайрон бўлса, Россия давлатчилиги учун шунча яхши.

А. В. Самсонов, Туркистон генерал-губернатори.

Умуман Бухоронинг давлат хўжалити талончилик билан иш юритмоқда ва бунинг окибатлари халокатдидир. Афсуски, бизнинг ҳукуматимиз бу ҳолатга кераклича эътибор бермаяпти. Охир-окибатда (сўнг эътибор берилганда) кеч бўлади ва ҳозирги бой давлат ўрнига рус давлати гарданига огир, янги юк бўлувчи кашшок давлатга эга бўламиз. Бухорога диккатни жалб этишнинг мавриди аллақачон келди.

Д. Н. Логофет, рус тарихчиси ва амалдори.

Россиядаги мусулмон халқларга бирорта ҳадо ижтимоий-сиёсий ҳуқуқ берилмаслиги керак.

П. Илинский, Россия маорифи намояндаси

Мен сизга уч марта (1870 йил январда) хат ёзиб, бирортасига жавоб олмадим. Бунинг устнга менинг сўнгги элчимни ҳам ушлаб қолгансиз. Бундай ҳаракатларга ортикча чидаб бўлмайди. Иккитадан биттаси — ё айтганларимга кўнасиз-у, дўст бўламиз ёки айтганларимга кўшилмайсиз-у, душман бўлиб қоламиз...

Фон Кауфман (Хива хонига ёзган хатидан).

Жаноби император хазрати олийлари, Сизни янги шодиёна билан кутлаётганимдан бахтлиман: Ўрта Осиёнинг машҳур ва кўхна шаҳри, мусулмончилик маркази, тарихий шухрати билан донг таратган Самарқандни бирорта ҳам ўқ отмай топширдилар. Сизнинг баходир ва содик кўшинларингизга дарвозаларни очиб, жаноби олийларининг оёғига йикилдилар...

Фон Кауфман (1868 йил 2 майда император Александр II га йўллаган мактубидан).

Приставларнинг ҳокимлик суришлари шу даражага етдики, улар, ҳатто масжидларга кўнгирик осий ҳаракатида бўлдилар. Ўзларининг тўраликларини ва ҳукмдорликларини кўрсатмоқ учун намоз вақтида масжидга итлар билан кириб келдилар...

Туркистонда ишлатилмоқда бўлган ерларнинг 55 фоизи рус келгиндиларининг кўлига ўтди. Шундай қилиб, чор ҳукумати Туркистонда ерли халқларни эзишдан бошқа ҳеч бир иш кўрсатмади. Ўзининг кетинда (орқада) қолганлиги ва фойдалана олмаганлиги сабабли, чор ҳукуматининг энг бой бўлган тоғ маъданларини ишлатишга ҳеч қимга ихтиёр бўлмади...

Турор Рискулов, давлат, жамоат арбоби.

Россияда қонун йўқ. Унда бир устун бор, ҳолос. Устунга эса тож қийғизи қўйилган.

А. С. Пушкин, шоир.

Босқинчилик қахрамонлик бўлолмайди.

Чингиз Айтматов, ёзувчи.

Тарихий ҳақиқат жохилни қанчалик таҳқирласа, тарихий ёлгон ҳам фозилни шунчалик таҳқирлайди.

Ўлжас Сулаймонов, шоир.

Эллик йилдан бери эзилдик, тахкир этилдик, кўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оёғимиз копланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, комусимиз гасб килинди, ҳукукимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига олинди — тўзимли турдик, сабр этдик. Кўча таянган хар буйрукка бўйсундик, бутун борлигимизни кўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшинтирдик, иймонларимизга ўраб сакладик...

Золимлар сени кимсасизми кўрдилар. Йўк, сен кимсасиз эмассан. Мана мен бутун борлигим билан сенга кўмак килувчи хозир манамен, чин кўнгил билан сенинг йўлингдан ўлурга рози... устимга инсонлар эмас, шайтонлар кўшини келса, оёғимга занжирлар эмас, жаханнам инсонлари сорилса, яна сен сари чопарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулм чўпининг темир тиканлари кўзларимга кирса, яна сени кутқарарман... Россия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди. Ортик биз Туркистон турклари Оврупо маданиятини ташигувчи бўлган рус миллатига йўликкан бўлдик. Маданий руслар билан котишиб уларнинг далолати билан Оврупонинг маданий ва ижтимоий усулларидан таъсир олмоғимиз керак эди. Шуни хам айтиб ўтайликким, бундай бир таъсирни рус миллатининг авом табақасидан олмоғимиз мумкин эмас эди. Чунки бизнинг авомимиз улардан юз маротаба маданийроқ эди...

Бизнинг диний за миллий хиссиётларимизни ўлдирмок тилаги билан Остроумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда газета чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни англамок учун ўз тарафимиздан очилган мактаблар ва газеталар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми гасб этилди. Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорат ишларида, хатто вагон арабаларинда Туркистон мусофири бўлган рус ва арманидан тубанда тутилди... Эй улуг Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Холинг калайдир! Нечук кунларга колдинг? Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг оилаларининг шонли болалари! Кани учикдигинг юксак ўринларинг? Куллик чуқурларига недан тушдинг!... Абдурауф Фитрат, адиб, олим.

Кимки ерли халққа ва унинг тилига юқоридан назар килса, кимки мустамлакачилик феълларини изхор этса, ундай кишини ҳуқуқат маҳкамаларидан раҳмсизларча хайдаш керак.

Л. Троцкий, партия, давлат арбоби.

Туркистон мустамлака сифатида инглиз ва фронтсуз-мустанлакаларига ўхшаш тузумда идора этилади.

«Туркестанский курер» газетаси, 1917 йил 15 апрел.

Россияда ҳеч қандай турк-татар халқи йўқ, унда-бунда тўп-тўп қабилалар учраб қолади, уларни ҳеч бир миллатга мансуб деб булмайди.

Н. Илминский, рус миссионери.

Султон Содик (чор Россияси босқинчиларига қарши курашган жасур Кенесариннинг ўғли), жасурликда Алимқул (Кўкон хонлигининг сарқардаси)дан қолишмас экан. Султон Содик - даштнинг сўнги арслони.

М. Черняев, генерал.

1868 йилнинг ёзида генерал К. П. Кауфман буйруги билан Самарканд шаҳри тўпга тутилди. Зобитлар куршовида зафар ўриндигига ястаниб олган олийжаноб Константин Петрович (Кауфман) тўхтовсиз папирос тутатар ва бутунлай шафкатсиз оҳангда: «Отиб ташлансин! Отиб ташлансин! Отиб ташлансин!», деган гапини такрорларди, холос. В. Верещагин, рассом.

Туркистон галласи Россия галласига, пахтаси эса Америка пахтасига кушандадир. Туркистон аҳолисининг аҳоли нима кечса кечсин-у, лекин Россия манфаатлари тўла саклансин.

А. Кривошеин, чор Россияси дехкончилик вазири.

Мамлакатда яшовчи барча халқлар подшо хазратларининг фарзандларидир. Аммо бу кўп сонли онлада руслар бошқаларга нисбатан катта ога бўлишлари лозим...

Кўктепа калъаси ичига караш дахшатли эди. Бехисоб ўликлар бир неча кундан бери уйилиб ётарди. Баъзи кулбалар мурдага тўлиб кетган эди...

Биз 50 йил мобайнида тубжой аҳолини тараққиётдан жиловлаб, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутиб келдик...

Россия карамогиди собик Оўрта Осиё хонликларидаги ерли халқлар қирк-еллик йил мобайнида рус найзалари химоясида тинч ҳаёт кечирдилар, ривожландилар ва бойидилар. Ватан учун оғир дамларда талаб этилаётган пайтда улар Россияга мардикорлар етказиб бердилар.

А. Н. Куропаткин, Туркистон харбий генерал-губернатори.

М. Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида, Кўкон хонлигида яшаган ўзбеклар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқа халқлар фақат тўн (чопон) қийганликлари учунгина қириб ташлашга лойиқдирлар.

З. А. Кастелская, рус харбий тарихчиси.

Россияни мен бошқараётганим йўқ, 35000 амалдор бошқармоқда.

Николай II, Россия подшоши.

Биз Туркистонга маданият олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осийликларга тинчлик ва осойишталик бердик, деб ўзимизни овутамиз. Аммо буларда (туркистонликларда) ҳам бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир. Муслмонлар аҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим (миллий давлатчиликнинг йўқотилиши) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимизда улар худди шундай аҳволга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши галаёнлар рўй берса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак.

Н. Н. Веселовский, тарихчи.

Генерал Черняев Тошкент тарафдан хужумга ўтиб, кўп қон тўқишлардан сўнг Бухоро кўрғонлари — Жиззах, Самарканд, Каттакўрғонни бирин-кетин эгаллаб бошлади. Шундай қилиб, бутун Зарафшон водийсининг юқори қисми Россия томоидан босиб

олиниб, эгалланди.

Д. А. Логофет, тарихчи ва амалдор.

1916 йили Самаркандда халкнинг зулмга карши норозилик ҳаракати кўтарила борди, гоҳ у ер, гоҳ бу ерда ур-йикитлар, ўлдиришлар содир бўлиб турарди, маҳаллий хукмдорларнинг тушунтиришлари ва огохлантиришлари халкка таъсир килмади, маъмурларнинг сўзларига халкнинг мутлако ишончи колмади, ниҳоят, бу ҳақиқат Россия ҳукуматига карши очикдан-очик кўзголон тусини олди.

Н. Ликошин, Самарканд вилояти харбий губернатори.

1916 йилги Жиззах кўзголонидида катнашган «жиноятчилар»ни кидириб топгандан кўра, уларнинг уйларига ёппасига ўт кўймоқ маъкул.

Н. М. Росс, уезд хокими.

Агар рус ҳукумати ўз даврида илм-фаннинг канчадан-канча яловбардорларини етказган шонли араб мадрасаларини мусулмон фуқаролари учун рус замонида кайта тиклаганларида эди, Ватан ва инсоният олдида буюк хизмат килган бўларди...

Биз — туркий халклар қадим-қадимдан Мармар денгизидан Хитой деворигача ёйилган йирик бир тарихий этнографик бирлик ўларок яшаб келдик, худди шундай яшамоғимиз керакдир...

Рушлаштириш авжида, Идил-Волга бўйидаги татарлар орасидан бирор мансабдор у ёқда турсин, масжидга имом ҳам миссионер Н. Илминский руҳсатисиз тайинланмайди.

Туркистонда Остроумов тўра, Кавказнинг ҳам ўз тўралари (руслар)дан бошқасини миллат деб ҳисобламайдилар...

Исмоилбек Гаспирали, буюк маърифатпарвар адиб.

Чор Россиясини йўқотиш жадидлар тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат, яширин эмасди.

Мунаввар Кори Абдурашидов.

Хархолда бу мустамлакачилар мустамлакачилик харом мамлакатда тезрок йўқ килинишга тегиш!

Чулпон, шоир.

Россия шиддат билан ўсмоқда. Буюк Петр замонида унинг ахолиси 15 миллион эди.

Катерина тахтга чиккан йили 25 миллион бўлди. Александр II ўлган йили 58 миллионга чикди. Хозир (1871 й.) эса 77 миллион бўлибди. Нуфуснинг бундай шиддат билан кўпайиши руслардаги кўп тугилиш қобилиятидан эмас, аксинча, ишгол этган ўлкаларидаги ахолини тезкорликда рушлаштира олишлари билан изоҳланади. Бундан ўттиз (1851) йил бурунги Бутлинг Катрин ва Регулининг илмий экспедитсиялари натижалари шуни кўрсатдики, Лена хавзасида ёқутлар, Гарбий Уралда вогул (манси қабиласининг эски номи) ва вотяклар (хозирги удмуртлар) сон жихатидан хозиргидан беш мартаба кўп эдилар, киска бир вақт ичида рушлаштирилдилар. Руслар ишгол килган турк қавмларининг бошига ҳам ёқут ва вогулларнинг куни тушади.

Херман Вамбери.

Скобелев Ионовни зугумга олгач, у кўл остидаги солдатларни хужумга бошлаб, эмизикли болаларни ҳам чопиб ташлади.

В. Наливкин, рус зобити.

Тошкент шаҳар фукарolari ва қариялари ибодату намоздан кўра (мудофаачиларига) кўлдан келганча ёрдам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, гозийларга сув, озик-овқат ташиб турдилар...

Кўкон хони лашкарбошиси Алимкул Тошкент ахли фукарolarининг кўрсатган гайрат-шижоат ва қахрамонликларини ва хурсандчилигини изҳор қилиб, бир томчи кон қолгунча душманга қарши қурашишга даъват этди.

Мухаммад Солих Тошкандий, тарихчи.

Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда қофирларга тоvon—контрибутсия тўлашдан кўра бир томчи кон қолгунча қурашиш афзалроқдир. Усмонбек, Кўкон хони лашкарбошиси.

Дариго, ушбу Чимкентни руслар хўп хароб қилди,

Ёмону яхшини қўймай қириб, сўйиб адо қилди.

Мусулмонлар қучи етмай, ўрусларга сўзи ўтмай,

Ўруслар ўнг-сўл қириб, охири замон қилди.

Хусайн Шайх Камина, шоир.

Колония (мустамлақа) қоидаси бирла бизни идора этурларқи, бунга ўз ихтилофимиз сабаб бўлур. Бошқа халқлар ҳар дақиқа тараккий этмоқдадур. Такрор арз қилурмизқи, ёш ва қатталар бир бўлиб ишламоқ керак. Вале бизга на хуррият қолур, на-да мухторият берилур...

Халқимизнинг ҳозирқи ихтилофи мени дилхун этур, маъюс этур.

Маҳмудҳужа Бехбудий, адиб.

Россия томонидан Туркистоннинг забт этилганлиқи бу аҳволга тузукроқ ўзғариш қиритмади. Чор Россияси ҳозирқи Туркистонни забт этиб, Бухоро ва Хива хонлиқлариқи ўзига мустамлақа қилиб олди.

Файзулла Хўжаев, давлат ва жамоат арбоби.

Русларнинг Ўрта Осиёдақи хужумқор ҳаракати ҳаритасига қарасангиз, бу мамлақатнинг қамал қилинмоққи бўлган қалъага қарши унинг атрофига қўшни тўплашдан иборат ҳарбий оператсияга ўхшаганлиқиға хайратда қоласиз. Бундай қўшин тўплаш бундан йигирма йил муқаддам (1848 йилда) Каспий денгизидан Оренбург ва Сибир даштлари орқали Иртишға томон ташқил қилинган эди. Бу қузатиш линияси эди.

Иккинчиси-намойиш линияси. Иккинчи намойиш линияси Каспий денгизидан бошланиб, Қрасноводск орқали Оксусға, Хиванинг жанубига ва Оксус оқими бўйлаб Помир ясси тоғларига қадар боради. Нихоят, учинчи линия Астеро шаҳридан бошланиб Эрон чегарасигақа, ундан Хиротға ва бу ердан Оксусгача қўзилади. Эҳтимол, Қандаҳор орқали ўтиб Қобул (Афғонистон) томон боради.. Ана шунда Марвнинг ишқол қилиниши муқаррар бўлиб қолади. Бу оператсия туфайли Россия Хиндистон қалитини қўлга олади. Генри Роулисон, машҳур инглиз жуғрофи, сайёҳи (1968 йил июлда Англия ҳуқуматиға

йўллаган мактубидан).

Туркистон халклариди рус хокимиятига карши кўзголон кўтариш бефойда ва халокатли деган тушунча чукур илдиз отган.

Гирс, чор хукуматининг махфий маслахатчиси (Туркистоннинг 1880—1884 йиллардаги хаёти тўғрисида берган маълумотномасидан).

Бу вахшиёна юриш (1873 йили генерал Веревкиннинг Хива хонлигидаги Кўнгирут, Хўжайли, Мангит, Гурлан ерларини вайрон қилиши) оқибатида на инсонлар ва на уй хайвонлари қолди...

Козок (казак) отликлари кўзга кўринганни отиб, қариялар, боболарни, аёлу атволни қилич билан чопиб (генерал Фон Кауфман, Головачевларнинг 1873 йилда Хивани қиргин қилиши), сут эмадургон ўғлонларни найза билан санчиб ўтга отар эдилар. Ондан ўтиб, яна бир ёвмут жамоаларини қатл этдилар. Йигирмадан ортик хотунлар ўғлонларини қучоқларига олиб қўлга қириб, сўз ичида, экинларнинг ораларида пинхон бўлиб туриб эдилар. Русия аскарлари аларни қўриб қўйиб билан отиб қатл этдилар...

1881 йил 1-12 январда генерал М. Д. Скобелев Туркманларнинг Кўктепа қалъасида қиргин уруши олиб қорди. 12 январ қуни сўнги мудрофаатчилар тигдан ўтқазилди. Ярадорлар ҳам найзага тортилди. Қиргин охирида фақат 5 минг хотин-қиз омон қолдирилиб, улар қолиб аскарлар ихтиёрига берилди. Номуси оёқ ости қилинган бу аёллар Эрон феодалларига сотиб юборилди. Кўктепадаги қиргинбарот урушини рус генераллари мактаниб, «Иккинчи Бородино» жанги деб атайдилар.

Мухаммад Юсуф Баёний, тарихчи, шоир.

Илгари Туркистонда, эски одатга кўра, аскарликка рағбат ва хавас бўлар эди. Хозир аскарликдан озод этилганликлари сабабли туркистонликларнинг шижоатлари аста-секин сўниб, бўшашиб кетди... Россия Осиёда гоёт узокни кўзловчи сиёсат кетидан қувувчи ва бу кенг қамровли ҳаракатларда ҳеч қандай чек-чегараси бўлмаган, хирс ва иштахаси қун сайин ошиб қорувчи империалистик давлатдир. Рус миллати ҳам буюқ давлатчиликка ниҳоятда боғланган, хусусий мулкка қараб қолмай, хукумат кўрсатган ҳар қандай жойга, ҳар қандай ўлкага қориб жойлашишга жомадони тайёр, ҳаракатчан, гайрат қилади. Рус миллати бу ҳаракатчанлик ва гайратни алоҳида бир уддабурунлик деб қилади.

Ахмад Закий Валидий, йирик давлат арбоби, олим, Туркистонда миллий-озодлик ҳаракати раҳбарлари ва ташкилотчиларидан.

Қўп жихатдан айб (Тошкентда 1892 йилнинг баҳорида вабога қарши кўтарилган халқ кўзголови учун) ўзимизда, албатта, уларнинг («сарт»ларнинг) феъл-атворини, қонун-қоидаларини ўрганганимиз йўқ ва ҳали ҳам ўрганмаймиз. Бунда айб фақат вабонинг ўзидагина эмас, бу сабр қосаси тўлган халқнинг қазабини тошириб юборган сўнги томқидир. Халқ қорозилиги аллақачондан бери қучайиб, йигилиб қелмоқда эди. Кейин эса бошқа қорозилиқлар қўшилиши билан бирданига кўзголон бошланиб кетди. Н. П. Остроумов, чор Россиясининг миссионер амалдори (1892 йил 29 июнда амалдор дўстларига юборган мактубидан).

Туркистон генерал-губернатори А. В. Сомсонов Россия императорига Туркистон

мусулмонларининг онги ўсиб, ўлкада инкилобий тўнтариш ясашга бўлган харакати хакида шуларни хабар қилади: мустамлака маъмурияти идоралари Фаргона вилоятида «идора тартибларига ва жамоат осойишталигига қарши кураш» сифатида 1911 йилда 833 та, 1913 йилда 220 та «жиноий иш» қайд этилган. Сирдарё вилоятида эса шундай «айблар» билан 1911 йилда 3487 киши, 1913 йилда 5394 киши жавобгарликка тортилган. Х. Бобобеков, тарих фанлари доктори.

«Туркистон— руслар учун» шиори остидаги ислохотни амалга оширишга гайрат билан киришилди. Империяга кўшиб олинган бу худуд империя билан чамбарчас боғланган мустамлака сифатида қаралиши лозим.

Бу жой (Марказий Осиё ўлкалари) Оврупо Россияси мануфактура саноати эҳтиёж сезаётган махсулотларни етиштиришга қодирдир.

Қисман кўчманчи чорвадор ва қисман ўтрок, асосан дехкон аҳоли яшайдиган бу мустамлакада мануфактура саноати жуда заиф ривожланган, шунинг учун ҳам у табиий равишда Оврупо Россияси мануфактура махсулотлари чаккон сотиладиган бозорга айланади.

М. Бродовский, Россия империясининг махаллий савдогар амалдори.

Туркистон ўлкаси учун қўйилган «миссионер», шовинист Остроумовнинг таклифига кўра, Туркистон мусулмонларига жума намозларида (хутбаларида) оқ пошшо номини кўшиб ўқишга кўрсатма берилди. Мустамлака мусулмонлар тахқирланиб, рус амалдорларига таъзим бажо келтиришга мажбур эдилар, масжидларда ит етаклаб юриш одатини мустамлакачилар тарқ этмадилар.

Мустафо Чукаев, Кўкон мухториятининг раиси.

Худонинг иродаси билан мана 12 йилдирки, ярамас руслар мусулмон шаҳарларини эгаллаб олди. Тошкент, Оўратепа, Самарқандда динимиз шуъласини ўчириб, эътиқодимизга путур етказдилар. Шу сабабли ҳам биз, барча мусулмон халқлари, ўз хонимиз (Худоёрхон)дан муқаддас уруш бошлашни сўраймиз, Лекин у (Худоёрхон) ҳақ йўл қолиб, ноҳақ йўлдан кетмоқда. Хон руслар билан тил бириктирган кўринадиди, Кўплаб совғалар жўнатган ва рус подшосидан «муқаддас хон» деган ёрлик ҳам олган. Шу сабабли бизнинг илтимос ва маслаҳатларимизга қулоқ солмаяпти. У ўз юзини мусулмонлардан тесқари ўғирди ва биздан йироқлашди. Шундан сўнг биз барча руҳонийлар йигилишиб. ноқонуний ишларининг барчасини бирлаштириб йўқ қилишга келишдик... Абдурахмон офтобачи рус босқинчиларига қарши 1898 йил 17-18 май кунларида Андижонда бўлган халқ кўзголонидида бошчилик қилган мингтепалик (ҳозирги Мархамат тумани) Эшон (Дукчи Эшон) Мухаммадали Халиф истибдодга қарши халқ кўзголонини шундай ифода қилади:

- 1). Руслар ўлкани (Оўрта Осиё за Қозогистонни) босиб олгач, уларнинг махаллий халқ мулкига кўз олайтириши қучайди.
 - 2). Шариат кўрсатмаларидан йироқлашилди.
 - 3). Рус ҳокимлари дастлаб халқ билан юмшоқ муомалада бўлган бўлсалар-да, ибодатни тақиб қўйди.
 - 4). Зақот бекор қилинди.
 - 5). Халқ вақф қонунларидан маҳрум этилди.
- Мухаммадали (Дукчи Эшон) халифа ёдномасидан.

Олмониянинг «Бишоф» фирмаси 1903 йилда Туркистондан пахта сотиб олиш учун Туркистон ўлкасидаги Давлат мулклари ва ер бошқармаси ҳузуридаги кишлоқ хўжалиги солиқ ишлари амалдори — чиновник Понятовскийга мурожаат этди. Оўрта Осиё пахтасига «хўжайин» ҳисобланган рус агрономи Понятовский олмонларга шундай жавоб қайтарган: «Бизнинг толамизни Олмонияга сотиш мақсадга мувофиқ эмас. Бунинг сабаблари: биринчидан, бизнинг толамиз хали ўз фабрикамизга ҳам етишмайди, иккинчидан, бизнинг пахтачилигимиз катта йўқотишлар эвазига қўлга киритилди. Энди у аввало рус саноатини бойитиши керак, хорижни эмас. Учинчидан, анни пайтда Россия ўз толасига ҳам ашё сифатида жуда катта эҳтиёж сезмокда.

«Дело управления земледелия и государственных имуществ в Туркестанском крае» (1903 й.) тўпламидан.

Бўлгуси кўчманчи посёлкалар (Россиядан Оўрта Осиёга кўчирилган рус посёлкалари) кашшок эмас, балки бой ва фаровон бўлмоғи керак.
Кривошеин, ер ишлари ва ер қурилиши бош бошқармаси бошлиғи.

1906 йилда ўлканинг (Оўрта Осиёнинг) беш вилоятида мавжуд 136 посёлка 451 минг таноб ерга эга бўлди.

Ҳар бир хўжалик томоркаси 34,4 танобдан эди.

«Дело Кантселярии Туркестанского генерал-губернатора» (1907 й., 52-сон) тўпламидан.

Оўзи томонидан тобе қилинган сарт (ўзбек)нинг хўжалигида батрак бўлиб ишлаши рус кишиси шаънига ярашмайди. Бу айти пайтда ўлкадаги тубжой аҳолида русларга нисбатан бошқача муносабат шаклланишига олиб келади. Русларнинг сартлар қўлида ишлаши қоида даражасига қўтарнлишига давлат йўл қўймаслиғи керак.

«Вопроси колонизации» журнали, 1913, 13-сон.

Сарт ўз ерида, ўз оиласи билан ишлаганида сўзсиз меҳнатқаш бўлади, виждонан ишлайди. Бу ҳолат сарт рус қўлида ишлаётганида бошқача намоён бўлади. Чунки у бу пайтда ўзининг виждонан ишлаши кераклигини ҳис қилмайди. Мен Н. Н. Андреев хутори (кишлоғи)да буни ўз кўзим билан кўрдим. Сарт бу ерда қузатувчи турганлиғига қарамай, макр-хийла йўлига ўтиб олдй... У жуда секин қимирлар ва бунга эса жазирама иссиқни бахона қилиб кўрсатарди. Ҳақиқатда европаликлар (руслар) бу қадар иссиққа дош беролмасдилар.

Н.Н.Александров,

Фарғонадаги Андреев хуторининг хўжайини.

Туркистоннинг ортиқча ҳар бир пуд галласи — бу рус ва Сибир галласининг рақибидир.

Туркистоннинг ортиқча ҳар бир пуд пахтаси — бу Америка пахтасининг рақибидир.

Шунинг учун гарчи қиммат бўлса-да, яхшиси, ўлкага галла қелтириш керак.

Ўзлаштирилган янги ерларга эса пахта экиш лозим.

«Вопроси колонизации» журнали, 1913, 12-сон.

Маҷид Ҳасанийнинг «Юрт бўйнидаги қилич ёки истило» (Тошкент. «Адолат». 1997)

китобидан олинди